

**Família, educació
i treball a la
societat de la
informació des
d'una perspectiva
de gènere**

Belén Pascual Barrio
*Dept. de Pedagogia i
Didàctiques
Específiques
Universitat de les Illes
Balears*

Educació i Cultura
(2005), 18:
205-214

Família, educació i treball a la societat de la informació des d'una perspectiva de gènere

The family, education and work in the Information Society, from the perspective of gender

Belén Pascual Barrio

Dept. de Pedagogia i Didàctiques Específiques
Universitat de les Illes Balears

Resumen

La familia se inscribe en un entorno social, económico, histórico y cultural determinado, que va produciendo sobre ella unos efectos en su organización, funcionamiento y sobre su sistema de relaciones. Sólo desde la atención a cuestiones de género desde todos los ámbitos relacionados con la familia se podrá conseguir el acceso equitativo a diferentes derechos tanto del hombre como de la mujer. Trabajar en el sentido que marca este principio se convierte en una tarea imprescindible a tener en cuenta para la mejora de bienestar social, familiar e individual de la ciudadanía.

Abstract

A family inhabits a specific social, economic, historical and cultural milieu which gradually shapes the way a family is organised and functions and its network of inter-relationships. Equal access for both men and women to many different rights can only be gained by addressing the gender-related issues inherent in every aspect of the family. Working along the lines set by this principle becomes a fundamental task that must be borne in mind if we are to improve well-being in society, the family and education.

La família al context de la societat de la informació

Analitzar la relació existent entre família, educació i treball requereix, entre altres aspectes, ubicar la família dins l'entramat de relacions socials que es donen a la comunitat i sempre en relació amb els canvis socials que es donen amb el temps. Tot i tenir unes funcions tradicionalment assignades,¹ la família s'inscriu en un entorn social, econòmic, histò-

¹ Relacionades fonamentalment amb la sexualitat, l'economia, la reproducció i la socialització.

ric i cultural determinat, que va produint uns efectes en la seva organització, el seu funcionament i sobre el sistema de relacions familiars (Pagès 1995, 59).

Al llarg del segle XX, i més en concret a partir del darrer terç, s'han succeït nombrosos canvis dins el grup familiar, canvis de la relació entre aquest nucli i l'entorn social més immediat i canvis socials, econòmics i polítics de caràcter estructural. Concretament, en les societats tecnològicament avançades, podem destacar factors com els avenços científics i tecnològics, l'aplicació d'aquests avenços a diversos àmbits (mèdics, productius, educatius o de la comunicació) i els efectes propis de la seva aplicació: els canvis demogràfics, la baixada de l'índex de mortalitat, l'augment de l'esperança de vida, el control de la natalitat, l'envelliment de la població, l'emigració cap a grans nuclis urbans, l'impuls dels mitjans de comunicació de masses, els problemes ètics i socials derivats de la perllongació de la vida, la incorporació de la dona al món del treball remunerat, el retard i la disminució de la nupcialitat o el retard en l'emancipació dels joves.

Aquests canvis socials han determinat canvis en l'estructura familiar i l'emergència de nous models familiars. L'estructura familiar extensa ha deixat pas a un model majoritari de família nuclear que funciona bàsicament com a unitat de consum i en la qual algunes funcions tradicionals són transferides a les institucions socials i als seus professionals (escoles, centres de dia, residències). Malgrat això, la família continua aglutinant funcions socioeconòmiques fonamentals i continua sent considerada com el marc natural de suport afectiu i material indispensable per al desenvolupament i creixement dels nins com també per a la cura de persones grans, malaltes i discapacitades. Com a funcions fonamentals de la família continuen destacant en primer lloc la preservació i transmissió dels valors culturals i en segon lloc l'educació, la formació, la motivació i l'ajuda als seus membres (ONU 1994, esmentat a Pérez 1995, 15).

En relació amb aquest nou escenari social, podem considerar dos debats socials recurrents. En primer lloc, l'augment de la precarietat, les desigualtats i la vulnerabilitat de col·lectius específics com és el cas de les dones soles amb càrregues familiars i, en segon lloc, la intervenció de l'Estat a través de la cobertura de tasques tradicionalment domèstiques. Ambdós debats es relacionen amb la igualtat d'oportunitats entre homes i dones i apunten cap a la necessària consideració de mesures, plans i projectes destinats a la conciliació de la vida familiar i laboral.

Desigualtat social i vulnerabilitat de col·lectius específics: la situació de la dona

En el marc de la nostra societat, la successió de canvis tecnològics i culturals se suma a la consegüent fragmentació del mercat laboral i l'augment de les desigualtats socials. A mesura que millora la qualitat de vida d'un sector de la societat, augmenten les desigualtats i la precarietat de col·lectius específics, com és el cas de les dones soles amb càrregues familiars. L'increment de les llars monoparentals i la inferioritat de la dona en el mercat laboral (nivells d'atur superiors i salaris inferiors als dels homes) afavoreixen una major vulnerabilitat. En aquest sentit, com que les dones representen una proporció cada vegada major en el conjunt de la població pobra, s'utilitza el concepte de «feminització de la pobresa» (Townsend 1987).

Els indicadors que ens aproximem al coneixement d'aquesta realitat socioeconòmica i el nivell de desenvolupament no es limiten a la mesura exclusiva del creixement econòmic (ingressos per habitant), sinó que abracen igualment dades sobre l'educació, la salut,

l'accés als recursos o el medi ambient. Així mateix es té en compte l'equitat i la igualtat entre els diferents grups socials i entre els sexes, com també el grau de participació democràtica. Prenen rellevància aspectes com la distribució de la riquesa i de la renda o el concepte de sostenibilitat econòmica (Delors 1996, 87). La consideració d'aquests aspectes ofereix una lectura més propera a la realitat i fa destacar aspectes com el progressiu increment de processos d'exclusió social i d'altres dificultats existents als països considerats amb un alt nivell de desenvolupament humà.

Pel que fa a l'Estat espanyol, tenint en compte les dades publicades a l'*Informe sobre desenvolupament humà*,² cal destacar que als darrers anys ocupa el vint-i-unè lloc en la classificació de l'índex de desenvolupament humà (IDH). A nivell econòmic, el PIB de 1999 ens situa en el grup dels deu països amb el major rendiment econòmic del món però, paradoxalment, destaca per un alt nivell de desigualtat en la distribució dels ingressos. Segons l'estudi realitzat el 1990, un 10% de la població espanyola participa només d'un 2,8% de l'ingrés total, mentre que un 10% dels més rics disposen de la quarta part dels ingressos globals (25,2%), igualant Suïssa.

La despesa en educació entre els anys 1995 i 1997 representa un 11% de la despesa pública total. Aquesta ha augmentat un 2,2% respecte del període 1985-1987. Encara així, tenint en compte aquest factor respecte de la resta de països, passaria del lloc 21 al 39 en la classificació general de l'IDH. Així mateix, el percentatge del PNB destinat a educació és d'un 3,7% en el període 1985-1987, i passa a un 5% entre 1995 i 1997. En aquest nivell, d'ocupar la posició 21 en la classificació general de països segons el seu IDH, passaria a ocupar el lloc 29.

Juntament amb altres elements com l'eliminació de la pobresa i la reducció de les disparitats en els nivells de vida, la plena participació de la dona es converteix en un element imprescindible per aconseguir un desenvolupament sostenible. Atenent a la participació de la dona a Espanya, observem que, si bé no es detecten desigualtats de gènere respecte als indicadors d'educació³ (la taxa bruta de matriculació terciària femenina entre 1994 i 1997 és d'un 56%, mentre que la masculina és d'un 47%), l'atur femení és un problema destacable. La taxa d'atur femenina (com a percentatge de la d'atur masculina) l'any 1999 és d'un 209%. Respecte als trenta-vuit països amb un alt grau de desenvolupament, ocupa el penúltim lloc.⁴ Aquest percentatge duplica el de deu països del grup de països conside-

² Des de 1991 l'ONU publica anualment l'*Informe sobre desenvolupament humà*. Es tracta d'un informe que avalua la situació del desenvolupament humà en tot el món. A pesar de no ser una publicació estadística, presenta dades sobre una gran varietat d'indicadors en diverses esferes del desenvolupament humà. L'índex de desenvolupament humà (IDH) considera tres variables: esperança de vida, rendiment educacional i PIB per càpita. L'IDH constitueix un instrument simple que permet mesurar progressos o retrocessos a nivell mundial respecte a la situació del desenvolupament humà, establint comparacions a partir d'una classificació internacional dels països segons el nivell general de desenvolupament assolit: alt, mitjà o baix (ONU 2000, 147). Amb la finalitat d'aconseguir major precisió en la mesura del desenvolupament i atenent a principis d'equitat i per tant de desigualtats per gènere, a partir de 1995 es presenten l'IDG (índex de desenvolupament relatiu de gènere) i l'IPG (índex de potenciació de gènere). L'IDG conté les mateixes variables que l'IDH, però tenint en compte les desigualtats d'èxit entre homes i dones. Per la seva part l'IPG té en compte desigualtats de gènere quant a les oportunitats econòmiques i polítiques.

³ Encara així, val la pena recordar la situació internacional respecte a l'alfabetització femenina: el 60% dels nins que no van a l'escola primària a tot el món són nines; dels 854 milions d'adults analfabets que hi ha a tot el món, 544 milions són dones (ONU 2002, 11).

⁴ El darrer lloc l'ocupa Grècia amb un 233%.

rats amb alt nivell de desenvolupament. Encara així, hem d'apuntar que la taxa d'atur femenina dels joves es redueix respecte de la general: 172%.

L'índex de potenciació de gènere capta la desigualtat de gènere en àmbits clau de la participació econòmica i política. Se centra més en les oportunitats de les dones que en les seves capacitats. Aquest índex s'ha calculat respecte de setanta països. Les dades mostren que alguns països en desenvolupament tenen millor rendiment que molts països industrialitzats més rics quant a la igualtat de gènere en les activitats polítiques, econòmiques i professionals. Així per exemple, les Bahames i les Barbados se situen per damunt d'Espanya i Portugal en l'Informe de 2000 (ONU 2000, 155). A l'Estat espanyol la relació d'ingressos l'any 2000 entre dones i homes (taxa d'ingrés femení) és de les més baixes (0,42)⁵ d'un grup de trenta-set països considerats amb alt nivell de desenvolupament humà.

L'atur femení continua sent un dels factors més destacables negativament a Espanya en relació amb el nivell de participació social de la dona. Així com a nivell educatiu no trobem desigualtats de gènere, el mercat laboral continua presentant obstacles a la incorporació de la dona. L'índex de potenciació de gènere expressa aquesta desigualtat en els àmbits econòmic, polític i professional. Les desigualtats són evidents en comparar la nostra situació amb la resta de països. El paper conciliador que ocupa l'Estat en situacions de desigualtat de gènere ens duu al debat actual sobre la capacitat de l'Estat per fer front al cost que suposa l'atenció social i, per tant, el suport a les famílies i a la conciliació de la vida familiar i laboral dels treballadors i les treballadores.

La cobertura de tasques tradicionalment domèstiques per part de l'Estat

L'anàlisi de la família com a grup i com a institució social ens aporta coneixement tant sobre la vida quotidiana com sobre la realitat social, i ens aproxima d'aquesta forma a la comprensió de la complexa relació entre l'àmbit públic, privat, institucional i personal (Giner et al. 1998, 294). La relació existent entre la responsabilitat que s'atorga a la família i la responsabilitat que assumeix l'Estat per a la cobertura de determinats serveis es relaciona amb els nivells d'igualtat de gènere als àmbits econòmic, polític i professional de la nostra societat.

Actualment les administracions públiques es mostren incapaces d'assumir les despeses creixents de l'atenció social. Enfront d'aquest increment de la despesa social es genera un debat públic des d'opcions ideològiques diferents que defensen, d'una banda, la responsabilitat col·lectiva i, d'altra, la necessària cessió de les responsabilitats individuals al nucli familiar. Així doncs, una part creu que l'atenció a aquestes necessitats és una responsabilitat col·lectiva i una altra no veu legítim aquest model d'atenció social generalitzada, ja que entén que desincentiva l'esforç personal i la responsabilitat individual respecte d'un mateix i dels seus proppants.

Aquest és un dels més importants debats polítics actuals: l'equilibri que ha d'existir entre les responsabilitats públiques i privades i els nivells que les garanties públiques han d'assolir. Es tracta de valorar els límits de l'Estat social davant la progressiva reducció de la inversió pública en despeses socials. Un aspecte que creiem convenient destacar és que,

⁵ Només seguida per Irlanda (0,38), Xile (0,36) o Costa Rica (0,35).

darrere aquest debat polític, atenent a les responsabilitats individuals, la dona rep la pitjor part i sobre ella recauen majoritàriament les tasques domèstiques. Les reduccions de serveis socials carreguen sobre les dones les responsabilitats familiars que l'Estat no pot cobrir (Alberdi 1999, 24-25).

Les causes de la participació de la dona als països capitalistes desenvolupats són diverses, però hem de destacar (Navarro 2000, 34-35) el moviment d'alliberament de la dona, el descens del salari de l'home (la feina suposa el manteniment del nivell de renda familiar) i l'augment del sector serveis (que ofereix els llocs de feina que permeten la integració). A més, uns altres factors que cal considerar són la incorporació de la dona al sistema educatiu i la formació professional, el desig d'autorealització personal a través del treball professional i la devaluació del treball domèstic com a forma de realització personal. Aquesta devaluació del treball domèstic no sols es reflecteix en el món de les representacions socials, sinó que forma part de la mateixa estructura de la societat, ja que en els mecanismes de distribució i redistribució dels mitjans de vida no es té en compte el treball domèstic (Fundación Encuentro 2004, 319).

Concretament a Espanya, les polítiques públiques han mostrat tendència a responsabilitzar majoritàriament la família de moltes de les tasques que ha realitzat l'Estat del benestar als països de tradició socialdemòcrata. Dins la família, la integració laboral, el salari o la pensió del pare donaven seguretat i estabilitat a la família. La dona, fent feina domèstica, tenia cura dels nins i dels grans, els quals vivien tots a la mateixa llar. Les pensions i els salaris eren determinants del benestar social de la família i de la població i, per tant, el divorci o la separació dels cònjuges significava un risc que podia conduir fàcilment cap a situacions de pobresa (Navarro 2000, 73).

La integració de la dona al mercat laboral no implica necessàriament el deteriorament de la família com a institució social, si bé aquest debilitament pot afavorir-se a partir dels obstacles que frenen el desenvolupament dels serveis públics que ajuden a compatibilitzar les responsabilitats familiars. La reivindicació respecte a la necessitat de serveis públics de suport a les famílies continua sent una realitat a pesar que s'adopten progressivament mesures legislatives de suport, entre les quals la Llei de conciliació de la vida familiar i laboral de les persones treballadores (Llei 39/1999 de 5 de novembre). L'aprovació d'aquesta llei va coincidir amb les peticions recollides a la Declaració de la IV Conferència Mundial sobre les Dones, que va tenir lloc el 1995 a Pequín. A pesar de l'objectiu compensador que persegueix aquesta llei, es continua insistint en la necessitat de crear serveis públics de suport, principalment a les zones més desfavorides. Encara que pretén afavorir permisos de maternitat i paternitat (mantenint les possibilitats d'accés a la feina, les condicions d'aquest o l'accés a llocs de responsabilitat), la llei no es pot considerar suficient, ja que no garanteix la compatibilització real de responsabilitats.

Comunitat, família i educació

La família, com a grup primari, compleix una funció bàsica socialitzadora i la seva existència i constitució determina en bona mesura el nivell d'integració social de l'individu. L'entorn familiar és fonamental a l'hora d'aprendre a ser i a conviure, ja que aquests aprenentatges es transmeten més eficaçment per canals socioafectius i emocionals, per imitació de les actituds de les persones que escollim com a model (Carbonell 2000, 109). Malgrat això, la família ha de considerar-se dins l'entramat comunitari com una de les unitats medidores o xarxes de relació de la comunitat. En qualsevol societat les famílies nuclears

no viuen aïllades, ja que posseeixen una xarxa de relacions socials i els seus membres mantenen relacions amb individus i grups externs a les mateixes famílies.

Si situem la nostra anàlisi a nivell comunitari comprovem que determinades variables, com l'entorn social, les condicions del barri o el tipus de població que l'habita, influeixen d'una forma directa i indirecta en el funcionament familiar. De fet, els problemes socials i familiars es concentren en determinades zones urbanes i es relacionen amb entorns físics determinats, entorns urbans degradats i amb deficient cobertura de les necessitats més bàsiques. L'ocupació, la mobilitat geogràfica, la mobilitat social, els factors ecològics, el grup ètnic, l'educació, la fase del cicle familiar, etc., configuren una gran quantitat de possibilitats complexes que diferencien una família d'una altra (Pérez 1995, 23-24).

En relació amb l'anterior, es fa necessari considerar l'educació des d'una perspectiva comunitària, incloent el conjunt dels recursos socials i educatius existents a la comunitat, articulant les iniciatives existents des d'un projecte integral d'educació per a la ciutadania o educació per al desenvolupament (Vila 1998, 159). La ciutat educadora originàriament es planteja com a mitjà per al desenvolupament comunitari prenent com a referent la defensa dels principis democràtics i considerant que l'educació ocupa un paper fonamental com a facilitadora d'actituds en un futur més compromeses amb el desenvolupament humà. Enfront de l'oferta d'activitats múltiple, es tracta d'oferir de forma integral i sistemàtica accions que ens encaminin cap a la consecució «*d'un vertader pla prepensat d'educació per a la ciutadania*» (Colom 1998, 15).

L'educació per al desenvolupament es converteix en un dels àmbits necessaris en els quals cal incloure les activitats a favor de la igualtat de gènere com també l'educació a favor de l'ambient, del desenvolupament sostenible, de la salut, de la interculturalitat o de la pau. El repte és crear una «*nova educació ciutadana*», que serveixi per educar d'acord amb la complexitat de les problemàtiques vitals actuals que continuaran afectant-nos en un futur. Es requereix una educació ciutadana, democràtica, global i interdisciplinària que formi «*mentalitats que integrin la complexitat del món*», la qual cosa influirà positivament en el benestar social, de les famílies i consegüentment individual.

Malgrat això, juntament amb el potencial i les possibilitats que ofereix la ciutat com a agent educatiu, hem de considerar l'ambivalència que caracteritza l'espai urbà, les contradiccions que conté i el ser caràcter no intencional i lliure. L'espai urbà és informal quant al fet educatiu, divers i sovint contradictori: s'hi pot aprendre espontàniament cultura però a la vegada pot generar marginació, desigualtat, indiferència, agressivitat, insensibilitat, consumisme (Trilla 1999, 35). La ciutat com a agent educatiu té, per tant, un currículum ocult que es constitueix per aquest conjunt d'elements culturals que ens transmet. Adoptar una mirada crítica es fa imprescindible per aconseguir una ciutat responsable i educadora, conscient de les seves mancances, els errors, els excessos, les disfuncionalitats i capaç de fer-hi front. Aquesta actitud crítica permetrà desvelar el currículum implícit, identificar els continguts que efectivament transmet la ciutat, seleccionar els que resulten indesitjables i promoure els que són coherents amb la formació d'una ciutadania democràtica, pacífica, igualitària, justa i solidària.

Conclusions

Els canvis socials es tradueixen en canvis dins les seves institucions socials fonamentals i de la relació entre aquestes. Els canvis en les funcions de la família no els podem

entendre sense fer una anàlisi sociohistòrica i considerant variables influents de tipus polític, econòmic, tecnològic i social. Així doncs, analitzar la relació entre la institució familiar i econòmica suposa fer incís en la situació de les dones, les quals continuen assumint majoritàriament les tasques domèstiques i s'han convertit en un dels col·lectius més vulnerables. Aquesta situació tendent cap a la precarietat arriba a nuclis familiars constituïts per dones soles amb fills. Aquesta desprotecció implica el desenvolupament de polítiques socials que facin minvar, tot i les dificultats, les necessitats bàsiques de caràcter econòmic, sanitari, educatiu o residencial i hi donin cobertura.

En aquest sentit, pensar en canvis en el nucli familiar com a institució fonamental no ens ha d'allunyar de la consideració del caràcter social d'altres agents educatius, com l'escola o l'àmbit laboral i de totes les qüestions socials i polítiques que obstaculitzen, en molts de casos, complir aquest paper educatiu satisfactòriament. Atenent a qüestions polítiques ens estem referint a totes les qüestions relacionades amb la política laboral (plans de suport a la inserció de la dona en el mercat laboral), social (el tipus i la quantitat de prestacions, els serveis existents de suport a la dona treballadora) i educativa (tractament de la qüestió de gènere en les escoles, finançament de l'ensenyament públic i d'accés en igualtat de condicions per a tota la població) existent. El tipus de responsabilitat que assoleixi l'Estat suposarà, en el cas de la conciliació entre la vida familiar i laboral, un factor determinant per al benestar social i, consegüentment, de les famílies.

En concret, l'atenció a qüestions de gènere des d'àmbits diversos ajudarà a reconèixer vertaderament l'accés equitatiu a diferents drets tant d'homes com de dones. Treballar en el sentit que marca aquest principi es converteix en una tasca imprescindible i complementària d'altres aspectes que cal tenir en compte per a la millora del benestar social, familiar i educatiu dels ciutadans.

Encara així, no hem de perdre de vista, d'acord amb el que diu Carbonell (2000, 109-110), que la lluita per una vertadera igualtat d'oportunitats i drets cívics i polítics resulta tan necessària com complexa, ja que la igualtat és una convicció i, com a tal, no resulta senzill convèncer del necessari compliment d'aquesta com a dret. Se segueixen transmetent valors, prejudicis i discursos que frenen aquesta convicció i actuen com a mecanismes legitimadors de la desigualtat. Davant aquesta situació, l'objectiu educatiu fonamental passa a ser identificar i desactivar aquests obstacles, adoptar una mirada crítica que ens permeti detectar aquestes contradiccions tant a nivell comunitari, com familiar, polític i laboral. Es tracta de prendre consciència que la lluita contra l'exclusió i per la igualtat d'oportunitats ens incumbeix a tots. Hem de cercar coherència personal entre els principis que defensem i les nostres actuacions quotidianes, sent exigents quant als nostres objectius i realistes quant a les nostres possibilitats.

Bibliografia

- ALBERDI, I. (1999). *La nueva familia española*. Madrid: Taurus.
- CARBONELL, F. (1999). «Desigualtat social, diversitat cultural i educació». A: AJA, E. [et al.]. *La immigració estrangera a Espanya. Els reptes educatius*. Barcelona: Fundació la Caixa, pàg. 99-116.
- CASAS, X. (1995). «Una aproximació psicològica i social al canvi familiar». A: *Nous models de família en l'entorn urbà*. Barcelona: Conselleria de Benestar Social. Generalitat de Catalunya, pàg. 65-70.

- COLOM, A. J. (1998). «El papel de la ciudad en la educación del consumidor». A: *Actas del III Encuentro de la Red Estatal de Ciudades Educadoras. Educación y Ciudad*, pàg. 13-26, novembre de 1998, Ajuntament de Palma.
- DELORS (1996). *La educación encierra un tesoro*. Madrid: Santillana.
- FEBRES-CORDERO, M. E. (coord.) (1997). *La educación ambiental, paradigma del III milenio*. Caracas: Dirección General Sectorial de Educación Ambiental y Participación Comunitaria del Ministerio del Ambiente y de los Recursos Naturales Renovables. República de Venezuela, pàg. 13. (Monografía núm. 3 de la sèrie Educación, participación y ambiente, juliol de 1997). esmentat a COLOM 1998, 15.
- FUNDACIÓN ENCUENTRO (2004). *Informe España 2004. Una interpretación de su realidad social*. Madrid.
- MTAS (1999). «Ley de conciliación de la vida familiar y laboral de las personas trabajadoras», Llei 39/1999 del 5 de novembre, publicada al BOE núm. 266 de 6 de novembre de 1999.
- NAVARRO (2000). *Globalización económica, poder político y Estado del bienestar*. Barcelona: Ariel.
- ONU (2000). *Informe sobre el desarrollo humano*. EUA: PCNUR.
- PAGÈS, A. (1995). «Família i factors socials». A: *Nous models de família en l'entorn urbà*. Barcelona: Conselleria de Benestar Social. Generalitat de Catalunya, pàg. 57-64.
- PÉREZ, C. (1995). «Família i comunitat». A: *Nous models de família en l'entorn urbà*. Barcelona: Conselleria de Benestar Social. Generalitat de Catalunya, pàg. 11-30.
- TOWNSEND (1993). *The international analysis of poverty*. Londres: Harvester Wheatsheaf.
- TRILLA, J. (1999). «Un marc teòric: la idea de la ciutat educadora». *Les ciutats que s'eduquen. Temes d'educació*, revista de la Diputació de Barcelona 13, 11-52.
- VILA, I. (1998). *Familia, escuela y comunidad*. Barcelona: Horsori.